

EI-'UKBERÎ (616/1219) VE ET-TİBYÂN ADLI ESERİNDE İSTİŞHÂD AL-'UKBERÎ AND AL-ISTISHHAD IN HIS WORK NAMED ET-TIBYAN

İlyas KARSLI*
İbrahim EKİCİ*

Öz

Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî (616/1219) Abbâsî hilâfetinin son döneminde yaşamış önemli bir âlimdir. Daha bebekliği döneminde gözlerini kaybetmiş olmasına rağmen, hilâfet merkezi olan Bağdat'ta yaşama imkanını, bu merkezin bütün ilmî birikimini özümseyerek fırsata çevirmiştir. Zira o olgunluk dönemine geldiğinde bütün kaynakların ifadesiyle dokuz farklı ilim dalında döneminin otoritesi haline gelmiştir. Ancak bu farklı alanlar arasında en bariz özelliği onun bir dilci olmasıdır. Zira hakkında en çok kullanılan vasıf *sâhibu'l-i'râb*'tir. Bu vasıf almasına vesile olan en temel çalışma, alanında yazılmış eserlerin en meşhurlarından biri olan *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân* isimli olanıdır. O bu çalışmada Kur'ân'ın tamamını gramatik açıdan incelemiştir. Biz de bu makalede el-'Ukberî'nin bu eserini istişhâd metodu açısından incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: el-'Ukberî, et-Tibyân, İstishhâd, İ'râbu'l-Kur'ân, Sâhibu'l-I'râb.

Abstract

Ebu'l-Bekâ al-'Ukberî (616/1219) is an important scholar who lived in the last period of the Abbasid clan. Despite losing his eyes during his infancy, he benefited from the opportunity of living in Baghdad, the center of caliphate, by absorbing all the scientific accumulation of this center. When he came to maturity, he became the authority of the period in nine branches of science with the expression of all sources. But the most obvious feature among these different areas was the fact that he was a linguist because the most commonly used qualification was *sâhibu'l-i'râb*. It is the work of the most famous of the works written in the most basic field of work, which was conducive to the reception of this qualification, *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Qur'ân*. He studied the entire Qur'an from a grammatical point of view. We have tried to examine this work of al-'Ukberî in terms of *istishhâd* method in this article.

Keywords: al-'Ukberî, et-Tibyân, *Istishhad*, *İ'râbu'l-Qur'ân*, *Sâhibu'l-I'râb*.

Giriş

Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî, Arap Dili gramer çalışmalarının tartışmasız en önemli sâiki olan Arapça nâzil olmuş Kur'ân'ın tahriften muhafaza edilmesine yönelik çalışmaların bir boyutunu oluşturan *İ'râbu'l-Kur'ân* literatürü müelliflerinden tarihsel olarak nispeten daha sonraki bir dönemde yaşamış bir temsilcisi olmakla beraber, hakkında bilgi veren tabakât kitaplarının hemen hepsinin ortak ifadesi ile bu alanın en meşhur örneklerinden birisi olan *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân*'ın yazarıdır. Biz bu çalışmada el-'Ukberî'nin bu eserini, görüşlerini destekleme konusunda başvurduğu istişhâd metodunun boyutları ve örnekleri açısından incelemeye çalışacağız. Böylece, el-'Ukberî'nin kendisinin tabakat kaynaklarında özellikle *sâhibu'l-i'râb* olarak nitelenmesinin temel sâiki olan bu eserde ayet ve şiirle istişhâd konusunda nasıl bir metod benimsediğini, Arap dilcilerin istişhâda esas teşkil edip etmediği konusunda ihtilafa düştükleri hadisle istişhâd konusundaki tavrını da görmüş olacağız. Eserin istişhâd metoduna geçmeden önce müellif hakkında bilgi vermek istiyoruz.

1. Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî

Tam adı Muhibbuddîn Ebu'l-Bekâ 'Abdullah b. el-Huseyn b. 'Abdillah el-İmâm en-Nahvî eḍ-Ḍarîr'dir. Müellifimizin baba adını diğer bütün kaynakların aksine el-Munzirî el-Hâsan olarak vermektedir. (el-Munzirî, 1981, II/461) el-'Ukberî asıl olarak bağlı olduğu 'Ukberâ'ya nisbetle el-'Ukberî şeklinde meşhur olmuştur. Çok eski bir yerleşim yeri olan 'Ukberâ kasabası, bol meyve, üzüm bağları ve hurmaları ile meşhur olup buraya nisbet 'Ukberâvî şeklinde de yapılmaktadır. (el-'Ukberî, 2004,5) O, doğduğu ve yaşadığı yere nispetle ise el-Bağdâdî diye anılır. (el-Kıftî, 1986, II/116) Ayrıca İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî ve el-'Ukberî'nin muhakkiklerinden birisi olan Tuleymât, el-'Ukberî'yi *el-Ḳâdirî* nisbesiyle de anmaktadır. Ancak bu kaynaklar diğer kaynakların yer vermediği bu nisbenin ve el-'Ukberî'nin bu şekilde anılmasının sebebini açıklamamaktadır. (İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, 1951, I/459; el-'Ukberî, 1995, 9)

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı ABD.

* Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı ABD.

el-'Ukberî, Hicrî VI. yy.'ın ilk yarısında 538/1144 yılının başlarında, Bağdat'ın on fersah kuzeyinde, Bağdat'la Samerrâ arasında Dicle kıyısında bulunan Ukberâ kasabasından Bağdat'a göç eden bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. (İbn Hâllikân, 1987, III:101; es-Suyûtî, 1979, II/38; ez-Zirikli, 2002, IV/80; 'Omer Ferrûh, 1979, III/466; et-Tantâvî, ts., 209; el-'Ukberî, 1987, I/3; el-'Ukberî, 1989, 9; 'Alem, 1993, 26; Bolelli, 1986, 401-413) O, tam isminde de verildiği üzere doğumu itibariyle *el-Bağdâdî*, memleketi itibariyle *el-'Ukberî* olarak anılır. Bunun dışında Bâbu'l-Ezec semtinde yaşadığı için "Ezeci", küçük yaşta çiçek hastalığı sebebiyle gözlerini kaybettiği için "Darîr" lakabıyla anılmıştır. Anadan doğma kör anlamına da gelen bu vasıfla nitelenmesi daha bebeklik döneminde bu olayın vaki olduğuna işaret eder. Zira kaynaklarda bu olay genelde *صبا بالجدرى* veya *أضر وهو في صباه بالجدرى* şeklinde anlatılmaktadır ki bu ifadelerde geçen *صبا* kelimesi bu olayın el-'Ukberî oldukça küçük bir yaştaiken olduğunu göstermektedir. (el-Hamevî, 1993, II/1515; el-Yemânî, 1986, 163; İbnu'n-Neccâr, ts., 141; ez-Zirikli, 2002, IV/80; 'Omer Ferrûh, 1979, III/466; 'Alem, 1993, 28) Ancak bu durum onun, zamanın önderi, tek örneği ve lütfu şeklinde vasıflandırılacak şekilde döneminin kültür hayatını oluşturan ilimleri tahsil etmesine ve ilim muhitinin bir şekilde kendisiyle irtibat kurmasına, asırlar sonra ise araştırma konusu olacak şekilde ilerlemesine engel olmamıştır. (es-Suyûtî, 1979, II/38; el-'Ukberî, 1992, 9-10)

Öğrencilerinden el-Hamevî'nin verdiği bilgiye göre el-'Ukberî geçimini Bağdat'ın Reyhâniyyîn bölgesindeki İbn Hâmdûn Câmîi'nin imamlığını yaparak sağlamaktaydı. (el-Hamevî, 1993, II/1515) el-Hamevî'nin verdiği bilgiler önemlidir zira o, el-'Ukberî'nin öğrencilerinden birisi olduğu için muhtemelen el-'Ukberî'nin hayatını aktarırken verdiği bazı bilgileri doğrudan hocasına dayandırmaktadır. el-Hamevî'nin el-'Ukberî ile ilgili verdiği bilgiden hareketle bu durumun onun hayatının tamamını ilimle meşgul olarak geçirmesi konusunda ona daha geniş bir imkân sağladığı sonucunu çıkarabiliriz. Dönemin genel uygulamasına muhalif olarak doğduğu şehrin dışına çıkmamış olması da onun küçük yaşta kör olmasına bağlanabilir. el-'Ukberî, h. 8 Rebî'ulâhîr 616/m. 24 Mayıs 1219 Pazar gecesi veya cumartesi pazara bağlayan gece hiç ayrılmadığı Bağdat'ta vefat etmiş ve vefatının ertesi günü Ahmed b. Hanbelî'nin de medfûn bulunduğu Bâbu'l-Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir. (el-'Ukberî, 2004, 23; el-'Ukberî, 1992, 9; el-'Ukberî, 1989, 13; el-Kıftî, 1986, II/117; İbn Hâllikân, 1987, III, 101; el-Munzirî, 1981, II/461; 'Alem, 1993, 31; Bakırcı, 2012, 66;) 'Alem, el-'Ukberî'nin vefat ettiği bu hicrî tarihin milâdî olarak 22 Haziran 1219'a denk geldiği bilgisini vermektedir. ('Alem, 1993, 31) Ferrûh, el-'Ukberî'nin vefat tarihi ile ilgili Rebî'ulâhîr yerine Rebî'uşşânî ifadesini kullanmaktadır. Ancak o da bu ayın sekizini tarih olarak vermektedir. ('Omer Ferrûh, 1979, III/467) el-'Ukberî'nin eserlerini tahkik edip neşreden muhakkikler de genelde onun Rebî'ulâhîr ayında vefat ettiğini belirtmektedir. (el-'Ukberî, 2004, 23; el-'Ukberî, 1992, 9) Ancak kaynakların hiçbirisinde böyle bir bilgi olmamasına rağmen Bakırcı, bu konuda bilmediğimiz bir sebepten dolayı Rebî'ulevvel ayı bilgisini vermektedir. (Bakırcı, 2012, 66)

el-'Ukberî'nin nispet edildiği kasabaya müntesip başka meşhûr âlimlerin de bulunması bazı kaynakların Ebu'l-Bekâ ile bu âlimleri birbirine karıştırmalarına ve hem yazdıkları eserleri hatalı bir şekilde birbirine nispet etmesine hem de vefat tarihlerini karıştırmalarına sebep olmuştur. Söz gelimi Ebu'l-Bekâ'dan önce yaşamış 'Abdulvâhid b. 'Ali el-'Ukberî bunlardan birisidir. (el-'Ukberî, 1992, 10)

Terâcim kaynakları ailesi ile ilgili herhangi bir bilgi vermemekle beraber kendisinin başlatmış olduğu ilmi geleneğin kendisinden sonra oğlu Ebû Muhammed 'Abdurrahmân ve torununun oğlu el-Hasan b. Muhammed b. 'Abdurrahmân tarafından devam ettirildiğine dair bilgiler vardır. ('Alem, 1993, 28)

Arap Dili ve Edebiyatı, nahiv, özellikle Hanbelî fıkhı, fıkıh usulü, hilaf, tefsir, hadis ve kıraat ilimleri alanında geniş bilgi sahibi olan el-'Ukberî öğretim hayatına hocalarından Ebu'l-Berekât İbnu'l-Cevzî'nin mu'îdi (asistan) olarak başladı. (ez-Zirikli, 2002, IV/80; 'Omer Ferrûh, 1979, III/467; Bakırcı, 2012, 66; Bakırcı, 1993, 80) O, bilgi sahibi olduğu bu farklı ilim dallarının tamamında tartışmasız olarak zamanının imamı kabul edilmekteydi. Bu sebeple daha hayattayken şöhreti birçok bölgeye yayılmış ve bu bölgelerden kendisinden ilim tahsil etmek için öğrenciler gelmiştir. ('Alem, 1993, 37-38)

Birçok ilmi kendisinde toplamış ve bu alanlarla ilgili eserler kaleme almış olan müellifimiz herhangi bir konuda bir eser kaleme almak istediğinde, daha önce de ifade edildiği gibi küçük yaşta geçirdiği rahatsızlık sebebiyle gözlerinin kör olması sebebiyle, bu ilim dalında daha önce te'lif edilmiş olan eserler öğrencileri tarafından kendisine getirilip okunur, ortaya koymak istediği şey zihninde teşekkül ettiğinde eserini imlâ ederdi. Bu maksadına ulaşınca kadar gecesini gündüzüne katardı. (el-'Ukberî, 1987, I/4; el-Kıftî, 1986, II/118; el-Yemânî, 1986, 43; ez-Zirikli, 2002, IV/80; Bolelli, 1986, 402) Hatta bu konuda gündüz öğrencileriyle meşgul olduktan sonra eşinin dahi geceleri ona edebiyata dair eserleri okuduğu nakledir. Bu anlamda eşinin de ilmî hayatına etkisinin olduğu ifade edilir. Eser te'lifindeki bu zorunlu yöntem sebebiyle

el-'Ukberî'ye تلميذ تلاميذته/öğrencilerinin öğrencisi de denmiştir. (el-'Ukberî, 1989, 13; el-'Ukberî, 2004, 21; el-Ḥamevî, II/1516; el-Ḳıftî, 1986, II/118; es-Suyûtî, 1979, 39; 'Omer Ferrûḥ, 1979, IV, 466, 'Alem, 1993, 36)

Onun, eser te'lifinde takip ettiği bu yol tamamen hafızasına itimat ettiğini göstermektedir. Bununla beraber bu yol özellikle hadisle ilgili eserlerinde aynı hadisin farklı rivayetleri arasında zihninin kendisini yanıltmasına ve farklı iki rivayetin lafızlarını aynı hadismi gibi karıştırmasına (tedâhul) sebep olmuştur. Başkalarının okumaları üzerine bina edilen böyle bir metod genel olarak şöyle bir sakıncayı da doğurmaktaydı. Te'lif edeceği eserin meselelerini dayandırdığı bu okumalar esnasında öğrencilerin yapabileceği veya okunan nüshadaki muhtemel hatalar çalışmaları açısından problem teşkil ediyordu. Ancak o yine de kendi birikimi ve dikkati ile farkına vardığı bu durumlara eserinde لا وجه لها veya لعله من kaydını koyarak dikkat çekiyordu. (el-'Ukberî, 1989, 21) Bu anlamda o gözlerini kaybetmiş olsa da (فاقد البصر) basireti oldukça keskindi (موفور البصيرة). ('Alem, 1993, 5) el-'Ukberî'nin kitapların öğrencileri tarafından kendisine okunmasına bağımlı olmasına sebep olan bu durum hiciv konusu da olmuştur. Örneğin Şâir el-Mülhemî onun hakkında şöyle demiştir: وَأَبُو الْبَقَاءِ عَنِ الْكِتَابِ مُخَيَّرًا وَتَرَاهُ -إِنْ عَدِمَ الْكِتَابَ- مُخَيَّرًا. ('Alem, 1993, 37).

'Ulûmu'l-Kur'ân, Nahiv, dil, ferâiz ve ihtilaf konularında devrinin tek kişisi olarak kabul edilen el-'Ukberî'nin öne çıkan bir diğer özelliği ise onun her şeyden önce bir hanbelî olmasıdır. (el-Ḳıftî, 1986, II/116; İbn Ḥallikân, 1987, III/100) Bunun sebebi belki de halkı hanbelî olan 'Ukberâ'dan olmasıdır. Katı denilebilecek kadar Hanbelî olan el-'Ukberî, mezhebini değiştirip şâfiî olması karşılığında Nizamiye medresesinde dil ve nahiv eğitiminin başına getirilmesi teklifini kabul etmemiş ve bu teklife: "Beni ayağa kaldırıp gizleyene kadar üzerime altın dökseniz yine de mezhebimden dönmem." cevabını vermiştir. (el-'Ukberî, 1987, I/4; el-'Ukberî, 1992, 10; el-'Ukberî, 2004, 21; el-Ḥamevî, 1993, II/1516; es-Suyûtî, 1979, II/39; 'Alem, 1993, 29-30) Diğer kaynakların aksine Bakırcı, IV. Abbâsî Asrı Dil Çalışmaları adıyla yapmış olduğu çalışmada el-'Ukberî'nin Mâlikî mezhebinden olduğu ifade etmektedir. Ancak Bakırcı'nın kendisi de yaptığı bu çalışmadan yıllar sonra Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Asiklopedisi için kaleme aldığı Ukberî maddesinde el-'Ukberî'nin katı bir hanbelî olduğunu ifade etmiş, dolayısıyla önceki çalışmadaki hatayı düzeltmiştir. (Bakırcı, 1993, 80; Bakırcı, 2012, 66)

el-'Ukberî'nin asıl uzmanlık alanı, makalemizin konusunu oluşturan eserde de görüleceği üzere Kur'ân ve bunun yanında hadis ve şiir metinleri üzerine yaptığı dil bilimsel tahlillerdir. Bu vesileyle o hayatı kısmında zikredilen lakablar yanında "sâhibu'l-î'râb" diye de anılmıştır. Zira Kur'ân i'râbına dair incelediğimiz eseri benzerleri arasında en meşhûru olarak değerlendirilir. (el-'Ukberî, 1989, 9; İbn Ḥallikân, 1987, III/100; 'Omer Ferrûḥ, 1979, III/467; eṭ-Tañtâvî, ts., 209; 'Alem, 1993, 76; Bakırcı, 2012, 66) Bu anlamda nahiv âlimi olma vasfı diğerlerinden daha önceliklidir. Terâcim kaynaklarının tam ismini zikrederken onu özellikle *en-Nahvî* olarak anması da bunun bir göstergesidir. ('Alem, 1993, 39)

Gramer alanında daha çok bir müddet önce teşekkül etmiş Basra ve Kûfe ekollerinin ortaya koydukları görüşler arasında seçmecî tabiatıyla ön plana çıkan Bağdat ekolünün iki önemli temsilcisi Ebû 'Alî el-Fârisî ve onun öğrencisi İbn Cinnî'nin eserlerine şerhler yazması, bu iki dilcinin Basra Ekolüne müntesip oldukları ve el-'Ukberî'nin de bundan dolayı ilmî anlamda Basralı sayılması gerektiği şeklindeki garip bir çıkarımı dikkate almazsak, ve yine bu iki âlimin görüşlerine konumuz olan *et-Tibyân*'da da görüleceği üzere yer vermesi onun Bağdat Ekolünden sayılabileceği izlenimini vermektedir. Ancak Basra mektebinin görüşlerine çokça yer vermesi ve bu ekolün muhalifi kabul edilen Kûfe ekolünün görüşlerine eleştiriler yöneltmesi daha çok Basra çizgisinde bir dil âlimi olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. (el-'Ukberî, 1989, 20; 'Alem, 1993, 63; Bakırcı, 2012, 66) Zira onun en temel eserlerinde Basralıların görüşlerini desteklemesi ve sema', kıyas ve ta'lîl metodları açısından onların öne sürdükleri delillere yer vermesi de bu kanaatin bir delilidir. ('Alem, 1993, 62-67) Bu özelliği bizim çalışma konumuz olan *et-Tibyân*'da da görmek mümkündür. Her iki ekolün görüşlerinden etkilenmekle beraber genelde Basra ekolünden yana tavır takınmak dönemin Bağdat ekolünün de temel özelliği olması, el-'Ukberî'nin fıkıhta Hanbelî Mezhebine nasıl ise nahivde de Sibeveyh'e dolayısıyla Basra Ekolüne öyle bağlı olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. (el-'Ukberî, 1992, 14; el-'Ukberî, 1995, 21; Bakırcı, 1993, 81)

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki kendisinden önce yaşamış ve Bağdat Ekolünün önemli isimlerinden olan el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin eserlerine şerhler yazmış olması tek başına onun Bağdat Ekolünden sayılması için yeterli bir delil değildir. Zira bir görüşe göre el-'Ukberî Bağdatlı âlimlerin görüşlerinden sadece Basralıların görüşleri arasında tercihte bulunma konusunda yararlanıyordu. (el-'Ukberî, 1995, 19-20) Ayrıca el-Ferrâ'nın da öldüğünde başının altında Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ının olduğu söylenmekte ancak sadece bundan dolayı hiç kimse onu Basra Ekolüne nispet etmemektedir. (el-'Ukberî, 1995, 20; Şevķi Dayf, 1968, 193)

konuda onların genel tavrını benimseyen Basralı ve Kûfeli dilcilerin çoğu; istişhâdda ayetleri, câhiliye, muhadram ve ilk dönem İslâm şâirlerinin şiirlerini esas almışlardır. Onların bu menfi tavrının altında iki önemli sebep yatmaktadır. Onlara göre hadislerin çoğu Hz. Peygamber (sav)'ın ağzından çıktığı gibi yani lafzî olarak değil, anlamı esas alınarak rivayet edilmiştir. Dolayısıyla hadisin ifade ettiği anlam her ne kadar Hz. Peygamber (sav)'e ait olsa da lafız ona ait değildir. Dolayısıyla bu rivayetler dilin tespitine esas teşkil edemez. Bir diğer önemli sebep de râvilerin lafzî rivayete gayret etmiş oldukları varsayılabilir, içlerinde Arap olmayanlarının da bulunduğu gerçeğinden hareketle, bu hassasiyetin yine de onları lahne düşmekten kurtaramamış olması durumudur. Bu da onlara göre hadisle istişhâd konusunda ciddi bir sakıncadır. (Huseyn, 2004, 214-215; Bolelli, 1987-1988, 166-167; Ögmüş, 2010, 103)

Müteahhirin ulemanın çoğuna göre ise hadisle istişhâda karşı menfi tavır benimseyenlerin gerekçeleri, hadisle istişhâdı mutlak olarak reddetmeye sebep olacak kadar güçlü değildir. Çünkü onlara göre hem hadis râvileri hadisleri Hz. Peygamber (sav)'den duydukları şekilde hiç değiştirmeden aktarma konusunda titiz davranmışlar, hem de Arap dilinde ciddi bozulmalar başlamadan önce yaklaşık bir asır sonra ez-Zührî (124/742) tarafından hadisler kayda geçirilmeye başlanmıştır. Buna ashaptan bazılarının (Abdullah b. 'Amr örneğinde olduğu gibi) da hadisleri kaydettikleri gerçeği eklenince onlara göre hadislerin lafızlarıyla ilgili ciddi bir şüphe ortada kalmamaktadır. (Bolelli, 1987-1988, 168-171) Ayrıca bu tavrı benimseyenlerin öncekilere yönelttikleri en ciddi eleştirilerden birisi de hadislerin, istişhâdda ağırlığı en çok olan özellikle câhiliye dönemi şâirlerinden daha sağlam bir senetle aktarılmış olmaları gerçeğidir. (Huseyn, 2004, 215)

el-'Ukberî'nin *et-Tibyân*'ı hadisle istişhâd konusunda zengin bir veri sağlamasa bile onun bir hadisle istişhâd etmesinden hareketle bu konuda müspet tavrı benimseyenler arasında sayılabileceğini söyleyebiliriz. Ona göre Kur'ân'da birçok yerde birbirini takip eden kelimeler civar i'rabı etkisi ile birbirinin i'rabını almaktadır. Hûd Sûresinin 11/84. ayetinde geçen *يَوْمَ مُجِيبٍ* ibaresindeki *محيط* kelimesi ile İbrahim Sûresinin 14/18. ayetinde geçen *عَاصِفٍ* ibaresindeki *عاصف* kelimelerinin kendilerinden önceki kelimenin i'rabına civar olmaları sebebiyle mecrûr olmaları bunun iki örneğidir. Zira bu iki kelime kendilerinden önce geçen *يوم* kelimesinin değil ondan önceki kelimelerin sıfatıdır. (el-'Ukberî, 1987, I/423). Dolayısıyla bu kelimelerin bir önceki kelimelerin i'rabına tabi olmaları gerekirdi. Ancak civar i'rabı sebebiyle bu irtibat ortadan kalkmış oldu. el-'Ukberî bu civar etkisini sadece kelimelerin i'rabıyla sınırlı görmemektedir. Ona göre bu etkiden dolayı kelimelerin harflerinde de birbirine dönüşümler olabilir. Onun bu konuyla ilgili delil olarak kullandığı şâhid hadis şu şekildedir: *إِزْجَعْنَ مَأُورَاتٍ غَيْرَ مَأْجِرَاتٍ*. Ona göre hadisteki *مأوروات* kelimesi el-'Ukberî'ye göre *مؤزورات* şeklinde idi ancak hadisin sonundaki kelimeyle aynı seslere sahip olması için bu şekilde telaffuz edilmiştir. (el-'Ukberî, 1987, I/423)

2.3. Şiirle İstişhâd

Arap şiiriyle istişhâd konusunda bir zaman sınırlaması getirilişi zorunlu olarak şâirlerin tabakalara ayrılarak incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Bunlardan câhiliye ve muhadram yani hem câhiliye hem de ilk İslâm döneminde yaşamış şâirlerin sözleri ile istişhâdda bulunmak ittifakla geçerlidir. İslâm'ı kabul etmeleri şart olmamakla beraber yaşadıkları dönem ilk İslâm dönemine denk geldiğinden İslâmiyyûn diye tanımlanan şâirlerin şiirleri sahih kabul edilen görüşe göre hüccet olmakla beraber, bu dönemin bazı şâirlerinde lahn olduğu gerekçesinden hareketle ise bazılarına göre istişhâda esas değildir. Muvelledûn veya muhdesûn denilen ilk İslâm döneminden sonra başlamak üzere günümüze kadar gelen şâirlerin şiirleri ile ise sahih olan görüşe göre istişhâdda bulunulmaz. (Ögmüş, 2010, 109-112) Şiirlerin kabulü ile ilgili bu dönemlendirmenin yanında bir takım şevâhid şartları da söz konusudur. Bunlar genel olarak; şiiri söyleyenin bilinmesi, sikâ bir râviden aktarılması, ilgili meseleye delâletinin kat'î olması, ittifak edilen bir meseleye muhalif olmaması ve delâlet ettiği mesele ile ilgili bir zaruret içermemesidir. (Ögmüş, 2010, 120-124)

et-Tibyân adlı eserin hacmine ve el-'Ukberî'nin bu eserde ele aldığı meselelere bakıldığında şiirle istişhâd metodunu fazla kullanmadığını söylemek çok da yanlış olmaz. Zira o ismini zikrettiği dördü mu'allaka şâiri olmak üzere on altı şâirden toplamda, birisi tebyîn olgusu ile ilgili olmak üzere, (el-'Ukberî, 1987, I/116/117) yirmi iki beyitle istişhâdda bulunmuştur. el-'Ukberî, bazı yerlerde; *قال بعضهم* veya *شاعر* gibi kayıtlarla da bazı beyit veya mısralarla da alıntılarda bulunmuştur. Ancak bunlar da ciddi bir yekun tutmamaktadır. Bu sebeple biz isimsiz bu kayıtlara yer vermedik.

el-'Ukberî'nin kendilerinden istişhâdda bulunduğu muallaka şâirleri kronolojik olarak şunlardır:

Ebû 'Amr Tarafe b. el-'Abd b. Süfyân el-Bekrî el-Vâilî (564?). (İşler, 2011, 14; İmriül Kays, 1985, 31-34, İmru' u'l-Kays vd., 2004, 41-43; Goldziher, 1993, 27-28)

Ebû 'Ubeyde el-Hârîs b. Hıllize b. Mekrûh el-Yeşkûrî el-Bekrî (570?). (Karaarslan, 1997, 196; İmrül Kays, 1985, 113-115; İmrü'u'l-Kays vd., 2004, 103-104; Goldziher, 1993, 29)

Ebû Sulmâ Zuheyr b. Ebî Sulmâ b. Riyâh el-Muzenî (609?). (Tülücü, 2013, 540-541; İmrül Kays, 1985, 51-53, İmrü'u'l-Kays vd., 57-59; Goldziher, 1993, 25-26)

Ebû 'Aqîl Lebîd b. Rebî'a b. Mâlik b. Ca'fer el-'Âmirî el-Ca'ferî. (40-41/660-661). (Tülücü, 2003, 121-122; İmrül Kays, 1985, 64-66, İmrü'u'l-Kays vd., 67-68; Goldziher, 1993, 31-32)

Müellif câhiliye devri şâiri olup şiirleri muallakalara dahil edilmemiş üç şâirden daha istîshâdda bulunmuştur. Bunlar;

Ebû Ziyâd 'Abîd b. el-Ebraş el-Esedî (555?). (Yüksel, 1988, 308-309)

Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb/Dıbâb b. Câbir en-Nâbiğa ez-Zubyânî (604?). (Tülücü, 2006, 262-263; Goldziher, 1993, 29-30)

'Alqame b. 'Abede b. en-Nu'mân el-Faḥl et-Temîmî (3/625?)'dir. (Uzun, 1989, 466-467; Goldziher, 1993, 29)

el-'Ukberî'nin hem câhiliye hem de İslâm'ın ilk dönemlerine yetişmiş ancak Müslüman olmamış muhadramûndan sayılan yine üç şâirden istîshâdda bulunduğunu görmekteyiz. Bunlar da sırasıyla;

Ebû Başîr Meymûn b. Kays el-A'sâ (7/629?). (Tülücü, 1991, 544-545; Goldziher, 1993, 32; Kılıç, 1991, 544)

Ebû Muleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-Absî el-Ḥuṭay'e (59/678) (Tüccar, 1998, 424; Goldziher, 1993, 33) ve kendisinden en çok istîshâdda bulunduğu şâir olan ve tam adı Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Şa'sa'a' olan el-Ferezdak (114/732)'tir. (Ergin, 1995, 373-374; Goldziher, 1993, 46)

el-'Ukberî'nin kendisinden istîshâdda bulunduğu Ebû Zueyb el-Huzelî (28/648-649) 630 yılında kabilesiyle beraber Müslüman olduğu için ashaptan, (Er, 1994, 272) Ebu'l-Esved Zâlim b. 'Amr b. Sufyân b. Cendel ed-Duelî (69/688) ise tâbiindendir. (Topuzoğlu, 1994, 311-312; eṭ-Ṭaṇṭâvî, ts., 27-32)

el-'Ukberî'nin kendilerinden alıntıda bulunduğu şairlerin dönemsel olarak en son grubu Emevî dönemi şâirleridir. Müellif eserinde bu dönemde yaşamış olan dört şâirden alıntıda bulunur. Bu şâirler sırasıyla;

Emevî dönemi ünlü aşk şâiri ve tam adı Ebu'l-Ḥaṭṭâb (Ebu'l-Ḥafs) 'Omer b. 'Abdillâh b. Ebî Rebî'a b. el-Muğîre el-Ḳureşî el-Mahzûmî olan 'Omer b. Ebî Rebî'a (93/711-12). (Er, 2007, 56-57)

Emevî döneminde tabiatı tasvir ettiği şiirleriyle öne çıkmış tam adı Ebu'l-Hârîs Geylân b. 'Ukbe b. Ma'dî b. 'Amr el-'Adevî el-Kinânî el-Kahtânî olan ancak Zurrumme diye meşhur olmuş şâir (117/735). (Yıldız, 2013, 581; Goldziher, 1993, 48)

Ebu'l-Mustehîl b. Zeyd b. Huneys el-Esedî el-Kumeyt (126/744) (Er, 2002, 551; Goldziher, 1993, 48) ve Ebu'n-Necm el-Faḍl b. Ḳudâme b. 'Ubeydullah b. 'Ubeyde b. el-Hârîs el-'İclî (130/748)'dir. (Ḳudâme, 2006, 3-9)

el-'Ukberî'nin şiirleri ile istîshâdda bulunduğu şâirlerin vefat tarihleri dikkate alındığında bunların, bir görüşe göre şiiri ile istîshâd edilebilecek son şâir olarak kabul edilen Beşşâr b. Bürd'den (167/783) (Gündüzöz, 2011, 29) önce yaşadıkları görülmektedir. Bu da el-'Ukberî'nin istîshâdda, dönemsel anlamda belli bir hassasiyet taşıdığını göstermektedir.

el-'Ukberî bu şâirlerin beytlerini dokuzu sarf, on üçü nahivle ilgili olmak üzere toplamda yirmi iki meselede delil olarak kullanmıştır. Biz el-'Ukberî'nin şevâhidini, o şiiri söyleyen şâirlerin isimleri altında kronolojik olarak ve ilgili oldukları meseleyi de ele alarak sunmak istiyoruz.

2.3.1. 'Abîd b. el-Ebraş (555?)

el-'Ukberî bu şâirden sadece bir yerde istîshâdda bulunmuştur. O da Enfâl Sûresinin 8/42. ayetinde geçen *عَبِيْتُ بِبَيْضَتَيْهَا الْحَمَامَةَ* kelimesinin *عَبِيْتُ* ve *مَدَّ* kelimeleri gibi olduğunu ifade eden şu beyttir: (el-'Ukberî, 1987, II/625)

عَبِيْتُ بِبَيْضَتَيْهَا الْحَمَامَةَ
عَبِيْتُ بِبَيْضَتَيْهَا الْحَمَامَةَ

Onlar, güvercinin yumurta işinden çıkamadığı gibi işlerinin içinden çıkamadılar. (Kâmil)

2.3.2. Ṭarafe b. el-'Abd (564?)

el-'Ukberî'nin sadece bir beyti ile istîshâdda bulunduğu şâirlerden bir diğeri de Ṭarafe'dir. Şöyle ki Âl-i 'İmrân Sûresinin 3/182 ayetinde geçen *ظَلَمَ* kelimesinin ayete kattığı anlamla alakalı olarak o, farklı bir yaklaşıma yer vermektedir. Ayetin ilgili kısmı şu şekildedir:

وَأَنَّ اللَّهَ لِيَسْ بِظَلَمٍ لِلْعِبَادِ.

Bu farklı yaklaşıma göre فعال vezni kesret içindir ve zulmün kesretini nefyetmek az zulmün nefyini gerektirmez. Şayet ليس بظالم denilmiş olsaydı zulmün azının da çoğunun da nefyedildiğine daha kesin işaret edilmiş olurdu. (el-'Ukberî, 1987, I/316)

el-'Ukberî bu değerlendirmeye birkaç şekilde cevap vermektedir. Bu cevapların birisinde o فعال vezninin illa da kesret ifade etmeyeceğini ifade eder ve buna Tarafe'nin şu beytini delil gösterir: (el-'Ukberî, 1987, I/316)

وَلَسْتُ بِحَالِلِ النَّالِ مَخَافَةً
وَلَكِنْ مَتَى يَسْتَرْفِدِ الْقَوْمُ أَرْفِدِ.

Korktuğumdan dolayı tepeye yerleşmiş değilim. Ve fakat ne zaman topluluk yardım istese yardım ederim.
(Tavil)

2.3.3. el-Hâris b. Hillize (570?)

el-'Ukberî Yûnus Sûresinin 10/71. ayetinde geçen فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ ifadesindeki fiilin geçişlilik durumuyla ilgili iki durumdan söz etmektedir. Bunlardan birincisine göre bu fiil أجمعت على الأمر. gibi aslında harf-i cerrle geçişli idi ancak harf-i cerr hazfedilmiştir. el-'Ukberî, konumuzla ilgili olan ikinci durumu ise kıl kaydıyla vermektedir. Buna göre bu fiil harf-i cerr tavassutu olmaksızın kendisi geçişlidir ve bunun delili de el-Hâris b. Hillize'nin şu beytidir: (el-'Ukberî, 1987, II/281)

أَجْمِعُوا أَمْرَهُمْ بِلَيْلٍ فَلَمَّا
أَصْبَحُوا أَصْبَحَتْ لَهُمْ ضَوْضَاءُ.

Onlar geceleyin derlenip toparlandılar. Ancak sabah olunca aralarında gürültü koptu (anlaşmazlığa düştüler).
(Hafif).

2.3.4. Nâbiğa ez-Zübyânî (604?)

Muallaka şâirlerinden en-Nâbiğa ez-Zübyânî de el-'Ukberî'nin bir beyitle istişhâda bulunduğu şâirlerdendir. Bunun örneklerinden birisi el-Mâide Sûresinin 5/6. ayeti ile ilgili değerlendirmeler esnasında dile getirilmektedir. Bu ayette geçen: وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ وَ أَرْجُلِكُمْ. ifadesindeki أرجلكم kelimesinin 'râbî ile ilgili olarak el-'Ukberî farklı vecihlere işaret etmekte ve bunlardan birisinin de civâr 'râbî kapsamında ilgili kelimenin mecrûr okunması olduğunu ifade etmektedir. Buna delil olarak da en-Nâbiğa'nın şu beytini göstermektedir: (el-'Ukberî, 1987, I/422)

لَمْ يَبْقَ إِلَّا أَسِيرٌ غَيْرٌ مُنْقَلَبٍ
أَوْ مُوثِقٌ فِي جَبَالِ الْفِدِّ مَجْبُوبٌ.

Kaçıp kurtulmamış veya kayış ipleri ile bağlanarak yenilmiş sadece bir esir kaldı (Basit).

2.3.5. Zuheyr b. Ebî Sulmâ (609?)

el-'Ukberî'ye göre ifadede harf-i cerr hazfedildiği halde cerr ameli kalabilir. O bunu el-Mâide Sûresinin 5/6. ayetinde geçen: وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ وَ أَرْجُلِكُمْ. ifadesindeki أرجلكم kelimesinin cerr olması seçeneğinin sebeplerini izah ederken dile getirir ve mahzûf harf-i cerrin cerr amelinin kalabileceğine Zuheyr b. Ebî Sulmâ'nın şu beytini delil gösterir: (el-'Ukberî, 1987, I/424)

بَدَا لِي أَنِّي لَسْتُ مُدْرِكَ مَا مَضَى
وَلَا سَابِقِ شَيْئًا إِذَا كَانَ جَائِيًا.

Artık anladım ki, ben ne geçmişi ne de gelinceye kadar gelecek olan şeyin farkına varmışım. (Tavil)

Buna göre bu beyitteki سابق kelimesi mahzûf bir harf-i cerrle mecrûrdur.

2.3.6. 'Alqame b. 'Abede (3/625?)

el-'Ukberî (el-Bakara 2/7) خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ عَلَى سَمْعِهِمْ. ayeti bağlamında سمع kelimesinin müfred kullanımının dikkate şayan olduğunu düşünür ve Arapçada bazı durumlarda cemî' yerine müfred bir lafzın kullanılabilirliğini söyler. Çünkü ona göre bu kelime ile kastedilen ya işitme eyleminin gerçekleştiği yer veya organ ya da işitme duyusudur. el-'Ukberî'nin bu ayette dikkat çektiği nokta, قلوب kelimesinin cemî' kullanılmasına rağmen سمع kelimesinin müfred kullanılmış olmasıdır. Arapça'da bu kullanımın yaygın olduğuna el-'Ukberî şu beyti şâhit gösterir: (el-'Ukberî, 1987, I/23)

بِهَا جَيْفُ الْحَسْرِ فَأَمَّا عِظَامُهَا
فَبَيْضٌ وَأَمَّا جُلْدُهَا فَصَلْبٌ.

Orada pişman olanın leşi var, kemiklerine gelince,

Beyazdır, cildi ise kurumuş. (Tavil)

el-'Ukberî'yi bu beyitle istişhâda götüren sebep beyitte geçen جلد kelimesidir. Zira ona göre bu kelime cemî' (جلود) yerine kullanılmıştır. (el-'Ukberî, 1987, I/23) Zira kelimenin atfedildiği عظام kelimesi cemî' dir.

2.3.7. el-A'sâ (7/629?)

el-'Ukberî'nin istişhâda bulunduğu şâirlerden birisi de el-A'sâ'dır. Müellif bu şâirin beytini ilk olarak mankûs kelimelerin sonundaki yânun isbâtının veya hazfinin câiz olduğuna dair delil gösterir. Bu mesele ile ilgili ayet şu şekildedir:

فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسَلَّمْتُ وَجْهِي لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ. (Âl-i İmrân 3/20)

Ayetin sonundaki اشبع kelimesi el-'Ukberî'ye göre yazıldığı gibi yâ hazfedilerek de okunabileceği gibi yâli da okunabilir. Bunun bir sebebi de ona göre ayetlerde cümle sonlarını, şiirlerde de kafiye denkleştürmektir. (el-'Ukberî, 1987, I/249) İlgili beyt ise şu şekildedir:

فَهَلْ يَمْنَعُنِي اَزْتِيَادِي الْبِلَا دَمِنْ حَذَرِ الْمَوْتِ اَنْ يَأْتِيَنِي.

Ölüm korkusundan dolayı ülkeyi keşfe çıkmam, onun bana gelmesine mâni olur mu? (Mütegarib)

el-'Ukberî, Âl-i 'İmrân Sûresinin 3/198. ayetinde geçen نزل kelimesinin aslı ile ilgili değerlendirmeler yaparken bu kelimenin نازل kelimesinin cemi olabileceğini de ifade ederek buna yine el-A'sâ'dan bir beyti delil göstermektedir: (el-'Ukberî, 1987, I/324 ve 1. Dipnot)

قَالُوا الرُّكُوبُ فَعَلْنَا بَلَاكًا عَادَتْنَا اَوْ يَنْزِلُونَ فَاِنَّا مَعْشَرٌ نُّزِّل.

Onlar kafileler (gelmekte) dediler. Biz ise adetimiz budur. Konaklasalar ya! Zira Biz (yanında) konaklanılacak bir topluluğuz. Dedik (Basit).

Nisâ Sûresinin 4/58. ayetinde geçen اِنَّا اللهُ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلَى اَهْلِهَا وَ اِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ. ifadesindeki اِنَّا zarfının durumuyla ilgili değerlendirmeler esasında el-'Ukberî bununla ilgili bir vechin de hem اِنَّا edatının hem de تحكّموا اِن ifadesinin اِن يامرکم fiilinin ma'mûlû şeklinde olduğunu ifade eder. Buna göre ifadenin takdiri اِن تَحْكُمُوا وَ اِن تَحْكُمُوا şeklinde iken ma'tûf ile atıf harfi arasına zarf girmiştir. İşte bu noktada el-'Ukberî el-A'sâ'dan bir beyti daha delil göstermektedir. (el-'Ukberî, 1987, I/367) Beyit şu şekildedir:

يَوْمَ يَرَاهَا كَثِيْبَةً اُرْدِيَّةٍ اَلْ عَصْبِ وَ يَوْمًا اَدِيْمَهَا نَجَلًا.

Bir gün onu bir ridâ sarıp sarmalamış gibi, başka bir gün ise derisinin kuraklıktan çatladığını görürsün. (Münserih)

Nitekim bu beytin de ikinci mısrasındaki ويوما اديمها ifadesinde atıf harfi ile ma'tûf arasında يوما zarfı girmiştir.

2.3.8. Ebû Zueyb el-Huzelî (28/648/649)

el-'Ukberî, Kehf Sûresinin 18/35. ayetinde geçen وَ دَخَلَ جَنَّتَهُ وَ هُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ. ifadesindeki جنة kelimesinin müfred kullanımı ile ilgili, Ebû Zueyb el-Huzelî'nin bir beytini delil olarak göstermektedir. Bunun sebebi şudur. İlgili ayetin bir öncesinde Allah (c.c.) kendisine iki bahçe (جنة) verilmiş kimseden bahsetmekte ve sonra ilgili ayette onun bahçesine girdiğini ifade ederken bahçe kelimesi tesniye değil müfred zikredilmektedir. el-'Ukberî, bunun sebebinin her iki bahçenin de söz konusu kişinin mülkü olduğu için tek bir bahçe hükmünde olduklarını ve bunun cemi' yerine müfredle yetinmek gibi olduğunu ifade ederek şu beyti zikreder: (el-'Ukberî, 1987, I/847)

وَ الْعَيْنُ بَعْدَهُمْ كَأَنَّ جِدَاقَهَا سُمِلَتْ بِشَوْكٍ فَهِيَ غُورٌ تَدْمَعُ.

Onlardan sonra göz sanki göz bebekleri dikenle yerinden çıkarılmış gibidir. Artık o tek gözlü olarak göz yaş dökmektedir. (Kâmil)

Burada bu beytin delil gösterilmesinin sebebi, yaş dökenin iki göz olmasına rağmen göz kelimesinin tesniye değil müfred kullanılmasıdır.

2.3.9. Lebîd b. Rebî'a (40-41/660-661)

el-'Ukberî'nin kendisinden istişhadda bulunduğu başka bir şâir de Lebîd b. Rebî'a'dır. Müellif bu şâirin ismini iki yerde zikreder. Bunlardan ilkinde o besmeledeki اسم kelimesinin zâid olabileceğine dair zikrettiği görüşe, şâirin şu beytini delil gösterir: (el-'Ukberî, 1987, I/4)

اِلَى الْحَوْلِ نَمَّ اسْمُ السَّلَامِ عَلَيْنَا وَ مَنْ يَبْكُ حَوْلًا كَامِلًا فَقَدْ اغْتَدَرَ.

Bir yıla kadar Allah'ın selamı ikinizin üzerine olsun (Barıştasınız). Ve kim tam bir yıl göz yaş dökerse mazûrdur. (Tavil)

el-'Ukberî'ye göre bu beytin ilk mısrasındaki اسم kelimesi zâiddir. (el-'Ukberî, 1987, I/4)

Nahl Sûresinin 16/106. ayetinde geçen: مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ اِيْمَانِهِ اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيْمَانِ. ifadesindeki istisnânın mukaddem olduğunu ifade eden el-'Ukberî, bunun mukaddem olmayabileceğine dair kıl kaydıyla bir görüşe yer verir ve buna yine Lebîd b. Rebî'a'dan şu mısrayı delil gösterir: (el-'Ukberî, 1987, I/807)

اِلَّا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللهُ بِاطِلٍ.

Dikkat edin! Allah dışındaki her şey bâtuldur (Tavil).

Bu görüşe göre bu mısradaki ما خلا الله istisnâsı da ayetteki istisnâ gibidir.

2.3.10. el-Huṭay'e (59/678?)

el-'Ukberî el-Huṭay'e'den de istişhadda bulunur. Ona ilk atıfta bulunduğu yer ve konu Nahl Sûresinin 16/66. ayetinde geçen: اِنَّا اَنْعَمْنَا عَلَيْكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ. ifadesindeki اِنَّا kelimesindeki âid zamirinin merciinin ne olduğu meselesidir. el-'Ukberî bununla ilgili altı farklı ihtimalden söz eder. Bunların

birisine göre bu zamirin mercii مذكور kelimesi olup ilgili kısmın takdiri: *birisine göre bu zamirin mercii مذكور kelimesi olup ilgili kısmın takdiri: el-'Ukberî bu takdiri zikrettikten sonra el-Ḥuṭay' e'nin şu beytini delil olarak zikreder: (el-'Ukberî, 1987, I/800)*

لِزُغْبٍ كَأَوْلَادِ الْقَطَا رَاثَ خَلْفَهَا عَلَى عَاجِزَاتِ النَّهْضِ خُمْرٍ حَوَاصِلُهُ.

Yemâme (Kaya) kuşunun henüz yeni doğmuş, ayağa kalkmaktan aciz, hareket edemeyen taze tüylü yavruları(nın olduğu gibi). (Tavîl)

2.3.11. Ebû Esved ed-Duelî (69/688)

el-'Ukberî Duhâ Sûresinin 93/3. ayetinde geçen وَدَعَكَ fiilinin, çok kullanılmayan bir lehçe de olsa tahfifle وَدَعَكَ şeklinde de okunabileceğini ifade eder ve bu kullanıma Ebu'l-Esved ed-Düelî'den şu beyti delil olarak gösterir: (el-'Ukberî, 1987, II/1292)

لَيْتَ شَعْرِي عَنْ خَلِيلِي مَا الَّذِي غَالَهُ فِي الْخُبِّ حَتَّى وَدَعَهُ.

Keşke dostumu sevgi konusunda neyin tuzağa düşürüp öldürdüğünü bilseydim de onunla vedalaşabilseydim. (Remel)

2.3.12. 'Omer b. Ebî Rebî'a (93/711-12)

el-'Ukberî, Sâffât Sûresinin 37/153. ayetinde geçen أصطفى fiilindeki hemzenin durumuyla ilgili farklı ihtimallerden söz eder. Bir görüşe göre bu hemze istifhâm hemzesidir vasıl hemzesi hafzedilmiştir. Başka bir görüşe göre ise bu hemze haber lafzı olarak kesralı okunmalıdır. Bu durumda istifhâm anlamı, istifhâm hemzesi olmaksızın murad edilmiştir. Bu son görüşle alakalı olarak el-'Ukberî, 'Amr b. Ebî Rebî'a'dan şu beyti delil göstermiştir. (el-'Ukberî, 1987, II/1094)

ثُمَّ قَالُوا نُحِبُّهَا فَلْتُ بَهْرًا عَدَدَ الرَّمْلِ وَالْحَصَى وَالْتَّرَابِ.

Sonra onlar: "Onu seviyor(mu)sun?" dediler. Ben de: "Tabi ki. Kumlar, çakıl taşları ve toprak sayısınca! dedim. (Hafif)

el-'Ukberî beyitteki تحبها fiilinden muradın أتحبها olduğunu, istifhâm hemzesi zikredilmeden soru murad edildiğini ifade eder.

2.3.13. el-Ferz dak (114/732)

el-Ferz dak el-'Ukberî'nin en çok istişhâdda bulunduğu şâirdir. Zira o et-Tibyân'da bu şâirin dört beytine yer vermektedir. Bunun ilk örneği Fâtiha Sûresinin 1/5. ayetinde geçen إِيَّاكَ kelimesindeki إِيَّا edatının aslı ile ilgili değerlendirmelerdir. el-'Ukberî'nin yer verdiği bir görüşe göre bu edat tahfif edilerek de (şeddesiz) okunabilir. O buna el-Ferz dak'ın şu beytini delil gösterir: (el-'Ukberî, 1987, I/7)

تَنْظُرْتُ نَصْرًا وَالسَّمَكَينَ أَيُّهُمَا عَلَيَّ مَعَ الْغَيْثِ اسْتَهَلَّتْ مَوَاطِرُهُ.

Bir yardım bekleyip durdum. Acaba kuzey ve güneyin iki parlak yıldızından hangisi yağmur ve çisenti ile beraber belirecek diye. (Tavîl)

el-Ferz dak'tan istişhâdda bulunulan yerlerin bir diğeri ise Nisâ Sûresinin 4/25. ayetidir. el-'Ukberî, ilgili ayette geçen طُولًا kelimesinin طَلته fiilinin masdarı olduğunu ve نال anlamına da gelebileceğini ifade eder ve buna el-Ferz dak'ın şu beytini delil olarak gösterir: (el-'Ukberî, 1987, I/348)

إِنَّ الْفَرَزْدَقَ صَخْرَةٌ عَادِيَةٌ طَالَتْ فَلَيْسَ يَبَالِهَا الْأَوْعَالَ.

el-Ferz dak sıradan bir kayadır uzayıp giden. Dağ keçileri ona ulaşamaz. (Kâmil)

el-'Ukberî'ye göre ikinci mısradaki geçen نال fiili de طالت anlamındadır.

el-'Ukberî, Nisâ Sûresinin 4/140. ayetinde geçen: *مِثْلُ مَا أَنْتُمْ تَنْطَفُونَ.* (ez-Zâriyât 51/23) ifadesindeki مثل kelimesinin i'rabı ile ilgili değerlendirmeler esnasında da el-Ferz dak'ın ismini zikreder. Bu kelime el-'Ukberî'ye göre şâz olarak fethalı okunur ve mübhem bir kelimeye muzaaf olduğu için de mebnî olur. (ez-Zâriyât 51/23) ayetindeki okunuş da bunun delilidir. el-'Ukberî'nin işaret ettiği başka bir görüşe göre ise bu kelime zarf olduğu için nasb konumundadır ve ona göre el-Ferz dak'ın, metin içerisinde kendisinin sadece ikinci mısraını verdiği ancak muhakkikin dipnotta birinci mısraına da yer verdiği şu beyti bunun delilidir: (el-'Ukberî, 1987, I/399)

فَأَصْبَحُوا قَدْ أَعَادَ اللَّهُ نِعْمَتَهُ إِذْ هُمْ فُرَيْشٌ وَإِذْ مَا مِثْلُهُمْ يَسْتَرُّ.

Allah'ın (onlara olan) nimetini yenilemiş olduğu halde sabahladılar. Çünkü onlar Kureyş'tir, ve çünkü onların benzeri hiç kimse yoktur. (Basît)

Rûm Sûresinin 30/4. ayetinde geçen: *لِللَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ.* ifadesinde de durum böyledir. Ancak el-'Ukberî şâz bir kıraatte bu ayetteki ilgili zarfların, muzaafun ileyhın takdir edilmesi durumunda, kesralı da okunabildiğini zikretmekte ve muzâfun ileyhın mahzûf olup takdir edilebileceğine dair el-Ferz dak'ın şu beytini bu kıraate delil gösterir: (el-'Ukberî, 1987, II/1036)

يَا مَنْ رَأَى عَارِضًا يُسْرُ بِهِ بَيْنَ ذِرَاعَيْ وَ جِبْهَةِ الْأَسَدِ.

Ey aslanın iki pençesi ile yüzü arasındayken ufukta kendisiyle sevindirildiği bir bulut (veya sevgilinin yanağını) gören kimse! (Münserih)

Bu beytin ikinci mısramda geçen atıf şeklindeki iki izâfet tamlamasında birinci muzaafın m. ileyhi mahzûftur. el-'Ukberî'ye göre ma'tûf olan ikinci izafet tamlamasında m. ileyhin zikredilmiş olması, birincinin m. leyhinin de sanki zikredilmiş olduğu anlamına gelir. Yani takdir *بين جبهة الأسد* şeklinde olmaktadır.

2.3.14. Zurrumme (117/735)

el-'Ukberî'nin şiiiriyle istişhâdda bulunduğu bir diğer şâir de Zurrumme'dir. Nûr Sûresinin 24/40. ayetinde geçen: *إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكْذِبْهَا* ifadesindeki *كاذب* fiilinin *قارب* anlamında olabileceğine dair el-'Ukberî Zurrumme'nin şu beytini delil göstermiştir: (el-'Ukberî, 1987, II/974)

إِذَا غَيَّرَ النَّأْيُ الْمُحِبِّينَ لَمْ يَكْذِبْ رَسِيسُ الْهَوَى مِنْ حُبِّ مَيَّةَ بَيْرُحْ.

Uzaklık sevenleri (sevdiklerimizi) değiştirdiği zaman, kök salmış olan arzu ölünün sevgisinden yeniden ortaya çıkmaya yaklaştı. (Tavil)

2.3.15. Ebu'n-Necm (130/748)

el-'Ukberî Bakara Sûresinin 2/59. ayetinin değerlendirilmesi sadedinde ayetin başında geçen *بَدَّلَ* fiili üzerinde durmakta ve bu fiilin biri harf-i cerli (*الباء/Bâ*) diğeri doğrudan olmak üzere iki mef'ûle geçişli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre harf-i cerli olan mef'ûl, fiilin ifade ettiği anlam gereği terk edilen, harfi cersiz olan mef'ûl ise hükmü devam edendir (*bâki* olandır). el-'Ukberî tüm bu değerlendirmelerinin doğruluğuna ise Ebu'n-Necm'den şu beyti delil göstermektedir: (el-'Ukberî, 1987, I/67)

وَبَدَّلْتُ وَالذَّهْرُ ذُو تَبَدُّلٍ هَيْفَا دُبُورًا بِالصَّبَا وَالشَّمَالِ.

Ben heyfâ ve debûr rüzgarlarını sabâ ve şem'el ile değiştirdim. Zira zaman değişim sahibidir. (Recez)

2.3.16. el-Kumeyt (126/744)

el-'Ukberî Yûsuf Sûresinin 12/76. ayetinde geçen: *ذِي عَلَمٍ عَلِيمٍ*. ifadesindeki *ذِي* kelimesinin bir veche göre zâid olabileceğini ifade edip bu kelimenin zâid kullanımına el-Kumeyt'ten şu mısrayı delil gösterir: (el-'Ukberî, 1987, II/740)

إِلَيْكُمْ ذُوِي آلِ النَّبِيِّ.

(Bu) Sizin için (Ey) Peygamberin ailesi. (Tavil)

Sonuç

Abbâsî Devleti'nin son döneminde yaşamış önemli bir sima olan el-'Ukberî'yi tabakat kaynaklarının hakkında kullandıkları dört ifadeden hareketle tanımak veya tanıtmak mümkündür. Bu kavramlar; ed-darîr, tilmîzu telâmîzihi, imâm/müftî ve sâhibu'l-î'râbtır. Bu kavramların birincisi anadan doğma kör anlamına gelen bir kelimedir. Ancak biz bilmekteyiz ki o dünyaya kör olarak gelmemiştir. Bu şekilde vasıflandırılmasının sebebi başına gelen bu olayın yine tabakat kaynaklarının kullandığı ifadelerden hareketle daha bebeklik çağında gerçekleşmiş olmasıdır. Bu olay menfi anlamda belki onun, dönemin yaygın uygulaması olan ilim tahsili için o ilmin meşhur âlimlerinin yaşadıkları beldelere gitmesi önünde bir engel teşkil etmiş olabilir. Ancak o, bu olumsuzluğu da aşmayı başarmıştır. Bunda etkin olan en önemli âmil öncelikle onun bütün gayretini ilme sarfetmesi idi. Onun bu gayretine, yaşadığı yerin hilâfet merkezi Bağdat olması da oldukça lütufkâr imkanlar sağlıyordu. Zira Bağdat'ın hilâfet merkezi olması sebebiyle, el-'Ukberî'nin ilmî iştiağını tatmin için gitmekten mahrum olduğu İslâm coğrafyasının diğer ilim merkezleri, farklı alanlarda en meşhur ilim adamları tarafından yazılmış en meşhur eserleri hilâfet merkezine en hızlı bir şekilde göndererek bu mahrumiyeti telafi ediyordu.

el-'Ukberî'yi tanımlama için seçtiğimiz ikinci ifade de birincisi ile irtibatlı, başka bir ifadeyle birinci ifadenin işaret ettiği durumun ortaya çıkardığı problemin zorunlu bir neticesidir. Şöyleki el-'Ukberî belli bir ilmî birikime ulaşıp artık tedris ve te'lif aşamasına gelip de herhangi bir alanda kitap te'lif etmek istediğinde az önce ifade ettiğimiz gibi hilâfet merkezinde toplanan o ilim dalı ile ilgili ne kadar te'lifat varsa bunlar öğrencileri tarafından toplanıp kendisine tek tek okunur, o da hem bu yeni bilgiler hem de kendisinin bu alanda elde etmiş olduğu birikimden hareketle yeni değerlendirmeler ortaya koyup bunları imla ettirirdi. Bu zorunlu metod onun daha sonra öğrencilerinin öğrencisi anlamına gelen tilmîzu telâmîzihi sıfatıyla anılmasına sebep olmuştur.

İşte bu şekildeki bir ilmî faaliyetle geçen uzun yıllar sonra artık el-'Ukberî arasında matematik, mantık, ferâiz ve hulaf gibi ilimlerin de olduğu dokuz farklı alanda zamanının imamı veya müftüsü yani o alanın otoritesi olarak kabul ediliyordu. Bu dokuz farklı ilim dalı arasında en bariz özelliğinin dilci olmasının göstergesi ise yine tabakat kitaplarının ekserisinin onu sâhibu'l-î'râb yani î'râb konusunun

uzmanı olarak nitelemesidir. Bu nitelemeye layık olmasına vesile olan bir çok i'râb kitabı olsa da bunlar arasında en meşhur olanı, kendi alanındaki eserler arasında da yine en meşhur çalışmalardan birisi olarak görülen *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân'* dır. Bu çalışmamızda istişhâd metodu açısından ele aldığımız eserde biz el-'Ukberî'nin gramer açısından incelediği ayetlerde herhangi bir delille desteklenmesi gereken bir durum ortaya çıktığında üç kaynağa başvurduğunu gördük. Bunlar, ayet, hadis ve Arap şiiridir.

Bu çalışmamızda istişhâd metodu açısından ele aldığımız bu eserde biz el-'Ukberî'nin gramer açısından incelediği ayetlerde herhangi bir delille desteklenmesi gereken bir durum ortaya çıktığında üç kaynağa başvurduğunu gördük. Bunlar, ayet, hadis ve Arap şiiridir.

Eserin tamamı dikkate alındığında, el-'Ukberî'nin ayetlerin gramatik yapısı ile ilgili farklı bir durumun varlığı söz konusu ise bu durumun aslında Arap dilinde kullanımı olmayan bir şekil olmadığını göstermek için ağırlıklı olarak yine ayetlere başvurduğunu görmekteyiz. Bu metodu ayetlerin tahlilinin yine ayetle yapılması anlamında ayetlerin ayetle tefsiri olarak değerlendirebiliriz.

Hadisle istişhâd, ilgili başlık altında ifade edildiği gibi dilcilerin farklı sebeplerle genelde çok başvurmadıkları bir methodur. Ancak el-'Ukberî'nin bu konuda eserinde bir tek hadisde de olsa istişhâd ederek nispeten müspet bir tavır takındığını görmekteyiz. Zira o, bu örneği vererek bu metodun dil verilerinin değerlendirilmesinde göz ardı edilmemesi gereken bir yöntem olduğunu ima etmektedir. Hadisin şahid olarak kullanıldığı meselenin birbirini takip eden kelimelerin bazı harflerinin civâr etkisi ile birbirine dönüşebileceği gibi dilin önemli bir konusu olduğu dikkate alındığında ima olarak değerlendirdiğimiz bu tavrın önemi biraz daha anlaşılabilir olmaktadır.

el-'Ukberî, eserinde istişhâda esas kabul edilen dönemlerin hepsinden bazı temsilcilerin şiirlerini delil olarak kullanmıştır. Nitekim o, aralarında muallaka şâirlerinden de olan câhiliye dönemi şâirleri ile, bu konuda kesin bir sınır tespit etmenin ne kadar mümkün olduğu tartışmasını bir tarafa bırakırsak, bir görüşe göre şiirleri ile istişhâd edilebilecek son şâir olan Beşşâr b. Bürd (167/783)'den daha önce yaşamış, kaynakları arasında vefat tarihi itibarıyla en son sırada gelen Ebu'n-Necm (/130748) arasındaki dönemi esas almıştır. Biz bu durumu, kendisi böyle bir ifade kullanmamış olsa da istişhâda bir dönemlendirmenin önemli olduğu fikrine sahip olduğu şeklinde anlama düşüncesindeyiz. Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki, özellikle tefsirlerin ve dile dair kaynakların Arap diline dair farklı kullanımların değerlendirilmesi ve bir kurala bağlanmasında en temel dayanak olarak şiiri kullanmaları gerçeğinden hareketle ve bir de el-'Ukberî'nin incelediğimiz eserinde Kur'ân'ın tamamını dil açısından ele aldığını dikkate aldığımızda hacmine göre, atıfta bulunduğu şâir ve beyit sayısının oldukça az olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim onun, isimleri zikredilmemiş kaynaklar hariç tutulursa toplamda on altı şâirden yirmi iki beyit kullandığını görmekteyiz.

Sonuç olarak el-'Ukberî istişhâd kaynağı olarak hem ayet, hem hadis hem de şiire atıfta bulunduğunu, niceliksel olarak ağırlığın ayetle istişhâda ait olduğunu, ardından sırasıyla şiir ve bir tek örnekle hadisin geldiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- 'Âlem, Yahyâ Mîr (1973). *el-'Ukberî sîretuhû ve muşannefâtuhû*. Beyrût: Dâru İbni 'İmâd.
- 'Omer Ferrûh (1979). *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin.
- Bakırcı, Selami (2012). *Ukberî, DİA.*, (c. 42, ss. 66-67). Ankara: TDV Yayınları.
- Bilen, Osman (2002). *Çağdaş Yorumculuk Kuramları: Romantik, Felsefi, Eleştirel Hermeneutik*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları.
- Bolelli, Nusrettin (1987-1988). Nahivde Hadisle İstîshâd Meselesi, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 5-6, s. 165-175.
- Bolelli, (1986). el-'Ukberî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 3, s. 401-413.
- el-Ĥamevî, Yakût er-Rûmî (1993). *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân 'Abbâs. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- el-Kıftî, el-Vezîr Cemâluddîn Ebî'l-Ĥasan 'Ali b. Yûsuf (1986). *İnbâhu'r-ruwât 'alâ enbâhi'n-nuĥât*, thk. Muĥammed Ebu'l-Faĥl İbrâhîm. el-Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arâbî.
- el-Munzirî, Zekiyyuddîn Ebû Muĥammed 'Abdul'azîm b. 'Abdilĥavî (1981). *et-Tekmile li'vefeyâti'n-naĥale*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle.
- el-Yemânî, 'Abdulbâkî b. 'Abdulmecîd (1986). *İşârâtu't-ta'yîn fi terâcimi'n-nuĥât ve'l-luĥaviyyîn*, thk. 'Abdulmecîd Diyâb. Riyâd: Şirketu't-Ṭibâ'a el-'Arabîyye eş-Şu'ûdiyye.
- el-'Ukberî, Ebu'l-Bekâ 'Abdullah b. el-Huseyin (1987). *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân, Muĥakkik Muĥaddimesi*, nşr. 'Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrût: Dâru'l-Cil.
- el-'Ukberî, (1989). *İ'râbu'l-ĥadîsi'n-nebevî, Muĥakkik Muĥaddimesi*, thk. 'Abdulîlâh Nebĥân. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşir.
- el-'Ukberî (1992). *Mesâilu ĥulâfiyye fi'n-Naĥv, Muĥakkik Muĥaddimesi*, thk. Muĥammed Ĥayr el-Ĥulvânî. Beyrût: Dâru'ş-Şarĥi'l-'Arabî.
- el-'Ukberî (1995). *el-Lubâb fi ileli'l-binâi ve'l-i'râb, Muĥakkik Muĥaddimesi*, thk. Ġâzî Muĥtâr Ṭuleymât. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşir.
- el-'Ukberî (2004). *Şerĥu'l-elfâzi'l-luĥaviyye mine'l-naĥâmâti'l-ĥarîriyye, Muĥakkik Muĥaddimesi*, thk. Nâşır Ĥuseyn 'Ali. Dimeşĥ: Dâru Sa'dî'd-Dîn,
- Er, Rahmi (1994). Ebû Züeyb el-Hüzelî. *DİA*, (c. 10, ss. 272). Ankara: TDV Yayınları.
- Er, (2002). Kümeyt el-Esedî. *DİA*. (c. 26, ss. 551-552). Ankara: TDV Yayınları.
- Er, Ömer b. Ebû Rebîa (2007). *DİA*, (c. 34, ss. 56-57). Ankara: TDV Yayınları.
- Ergin, Ali Şakir (1995). Ferezĥak. *DİA*, (c. 12, ss. 373-375). Ankara: TDV Yayınları.

- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân (1979). *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. Bsy: Dâru'l-Fikr.
- eṭ-Taṅṭâvî, Muḥammed (ts.). *Neş'etu'n-naḥo ve târiḥu eşheri'n-nuhât*. el-Kâhire: Dâru'l-Me'ârif.
- ez-Zirikli, Ḥayruddîn (2002). *el-A'lâm kâmnûsu terâcim li'eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arab ve'l-muste'ribîn ve'l-musteşriḳîn*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin.
- Goldziher, Ignace (1993). *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er. Ankara: İmaj Yayınları.
- Görgün, Tahsin (2003a). *Anlam ve Yorum: Dini Metinlerin Anlaşılması ve Yorumlanması*. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Görgün (2003b). *İlâhî Sözü'nün Gücü: Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Gündüzöz, Soner (2011). *Arap Düşüncesinin Büyübozumu, Arap Dilbiliminin Felsefi ve İdeolojik Yapılanması*. Samsun: Etüt Yayınları.
- Huseyn, Muhammed el-Hadir (2004). *Arapça'da Kelime ve Kuralların Doğrulanması İçin Hadislerin Kullanılması*, çev. Hasan Taşdelen. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. s. 13, s. 210-225.
- İbn Ḥallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Aḥmed b. Muḥammed Ebî Bekr (1987). *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İḥsân 'Abbâs. Beyrût: Dâru Şâdir.
- İbn Kudâme el-Faḍl (2006). *Dîvânü Ebi'n-Necm el-'İclî*, thk. Muḥammed Edîb 'Abdulvâhid Cimrân. Dimeşk: Maṭbû'atu Mecme'î'l-Luğati'l-'Arabiyye.
- İbnu'n-Neccâr el-Bağdâdî, Muḥibbuddîn Ebî 'Abdillâh Muḥammed b. Maḥmûd b. el-Hasan (ts.). *Zeylu târiḥi Bağdâd*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi.
- İmriül Kays (1985). *Yedi Askı*, çev. Şerafeddin Yalıtıkaya. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İmru'u'l-Kays (2004). *Yedi Askı, Arap Edebiyatının Harikaları*, çev. Nurettin Ceviz vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İsmâ'il Bâşâ el-Bağdâdî (1951). *Hediyetu'l-'ârîfîn esmâu'l-muelliḫîn ve âşâru'l-muşannifîn*. İstanbul: Matba'atu'l-Behiyye.
- İşler, Emrullah (2011). Tarafe b. Abd. *DİA*, (c. 40, ss. 14). Ankara: TDV Yayınları.
- Karaarslan, Nasuh Ünal (1997). Hâris b. Hilliz. *DİA*, (c. 16, ss. 196-197). Ankara: TDV Yayınları.
- Kılıç, Hulûsi (1991). A'şâ. *DİA*. (c. 3, ss. 544). Ankara: TDV Yayınları.
- Öğmüş, Harun (2010). *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II/VIII. Asır Çerçevesinde)*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Rickman, H. P. (2002). *Anlama ve İnsan Bilimleri*, çev. Mehmet DAĞ. Samsun: Etüt Yayınları.
- Topuzoğu, Tevfik Rüştü (1994). Ebü'l-Esved ed-Düeli. *DİA*. (c. 10, ss. 311-313). Ankara: TDV Yayınları.
- Tüccar, Zülfikar (1998). Hutay'e. *DİA*. (c. 18, ss. 424). Ankara: TDV Yayınları.
- Tülücü, Süleyman (1991). A'şâ, Meymûn b. Kays. *DİA*. c. 3, ss. 544-545). Ankara: TDV Yayınları.
- Tülücü (2003). Lebîd b. Rebîa. *DİA*, (c. 27, ss. 121-122). Ankara: TDV Yayınları.
- Tülücü (2006). Nâbiga ez-Zübyân. *DİA*. (c. 32, ss. 262-263). Ankara: TDV Yayınları.
- Tülücü (2013). Züheyr b. Ebû Sülmâ. *DİA*. (c. 44, ss. 540-542). Ankara: TDV Yayınları.
- Uzun, Taceddin (1989). Alkame b. Abede. *DİA*. (c. 2, ss. 466-467). Ankara: TDV Yayınları.
- Yıldız, Musa (2013). Zürrumme. *DİA* (c. 44, ss. 581-582). Ankara: TDV Yayınları.
- Yüksel, Azmi (1988). Abîd b. Ebras. *DİA*. (c. 1, ss. 308-309). Ankara: TDV Yayınları.